

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI Nu: 261

BÜYÜK TÜRK BİLGİNİ
İMÂM MÂTÜRÎDÎ
VE MÂTÜRÎDİLİK

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı

22 - 24 Mayıs 2009 İstanbul

İstanbul 2012

2. TEBLİĞ

İMÂM MÂTÜRÎDÎ'NİN TABİAT ve İLLİYETE BAKIŞI

Prof. Dr. Yusuf Şevki Yavuz

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Eserlerinde, özellikle *Te`vilâtü'l-Kur`ân*'da görüşlerini aktarıp temellendirmeye çalıştığı büyük müctehid Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) akılcı ekolünü geliştiren İmâm Mâtürîdî, kelâm biliminin yeniden inşâ edilmesi sürecinde fikirlerinden yararlanılabilecek ve düşünceleri vasıtasıyla yeni ufukların açılması sağlanabilecek önemli kelâm bilginlerindedir. Eserlerinden günümüze ulaşanlarının ilmî neşirleri yakın zamanlarda yapıldığı için kelâm sistemi hakkında araştırmalar devam etmektedir. Mâtürîdî'nin kelâm sistemine dair yeni çalışmalar yapılmasına rağmen onun tabiata ve illiyet ilkesine bakışı henüz ayrıntılı bir şekilde incelenmiş değildir. Bu bildiriye, oldukça önemli görülen bu konuya ilişkin tespitler sunulmaya çalışılacaktır. Konu önemlidir, çünkü din-bilim ilişkisinin yanı sıra Allah'ın fiilleri, insanın fiilleri, kader ve mucize gibi kelâm biliminin temel problemleriyle doğrudan doğruya veya dolaylı olarak irtibatlıdır. Bu konu bildiriye maddenin yapısı ve unsurları, canlı ve cansız varlıkların değişik tabiatlarda yaratılması, varlıkların yaratılmasında illiyet veya sebep-sonuç ilişkisi başlıklarında incelenecektir.

1. Maddenin Yapısı ve Unsurları

Büyük bir kelâmcı ve din bilgini olan Muhammed Mâtürîdî'ye göre Allah'ın dışındaki varlılara âlem (evren) adı verilir. Evren 'aynlar veya cevherler ile sıfatlar veya arazlardan, yani öz madde ile madde kütesinin algılanmasını sağlayan niteliklerinden oluşmuştur.³⁵ O, cevher yerine daha çok 'ayn tabirini kullanır, bazen ise 'ayn yerine cisim terimini tercih ederse de cismi, özlerden oluşmuş ve duyularla algılanabilen birleşik madde anlamında kullanmıştır.³⁶ Maddenin özünü teşkil eden unsuruna 'ayn, niteliklerine ise araz denilir. Kelâm sisteminin Mâtürîdiyye (Mâtürîdîlik) adı verilen bir ekol haline gelmesine büyük katkıları

35 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, Tahkik edenler: Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Ankara 2003, s. 65, 217-218.

36 Mâtürîdî, *Te`vilâtü'l-Kur`ân*, Editör: Bekir Topaloğlu, Tahkik eden: Ertuğrul Boynukalın, İstanbul 2005, VI, 54, 121; Neseî, *Tebseratü'l-edille*, Tahkik eden: Claude Salamé, Dimaşk 1993, I, 45-49.

bulunan Ebû'l-Mu'în Meymûn en-Neseffî, Mâtürîdî'nin, cevheri "başlı başına var olan (nesne)" diye tanımlamayı isabetsiz bulduğunu belirtir.³⁷ Çünkü ona göre başlı başına var olmak, zatından dolayı var olan varlığı çağrıştırır ki, bu varlık sadece Allah'tır. Mâtürîdî'nin, lafızları bakımından da olsa zihinlerde Allah ile benzerlik çağrıştıran bir tanım yapmayı doğru bulmadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu sebeple cevher yerine öz madde anlamına gelen 'ayn ve a'yân terimlerini kullanmayı tercih etmiştir. Ancak Neseffî cevherin, "bir mahalde bulunmaksızın var olan" nesne anlamına geldiğinden, Mâtürîdî'nin cevher tanımıyla anlam bakımından örtüşüğünü belirtir.

Mâtürîdî cevherin bölünemeyeceğine ilişkin herhangi bir açıklama yapmadığı ve konuya ilişkin tartışmalara girişmediği halde Ebû'l-Mu'în en-Neseffî cevherin, maddenin bölünemeyen parçası (cüz lâ yetecezze') olduğu mes'elesinde Mu'tezile ve Eş'ariyye ekollerine mensup kelâmcılarla aynı görüşü paylaşır ve bu teorinin evrenin yaratılmışlığını ve dolayısıyla Allah'ın varlığını kanıtlamak açısından büyük önem taşıdığını vurgular. Çünkü arazların hâdis oluşu ve cevherlerin de arazsız varolamayışı maddenin yaratılmışlığını kanıtlar. Evrenin aslımı oluşturan madde yaratılmış olunca maddî varlıklarda bulunan bütün tabiatların da yaratılmış olduğu ortaya çıkar. Ayrıca Neseffî, Mâtürîdî'nin, *el-Makâlât* adlı eserinde evrenin bütünüyle arazlardan oluştuğuna ve cisimlerin arazların birleşmesiyle teşekkül ettiğine dair görüşün doğruluğuna meylettğini, ancak son tahlilde bunu kabul etmemenin daha doğru olduğuna, yani evrenin cevherler ve arazlardan oluştuğuna hükmettiğini de nakleder.³⁸ Mâtürîdî'nin Mu'tezile'ye bağlı âlimlerden Ka'bi'yi (ö. 319/931) eleştirirken yaptığı açıklamalar ve Kur'ân'da nesnelere için araz adının kullanıldığına dair beyanları.³⁹ Neseffî'nin aktardığı bu bilgiyi doğrulayıcı mâhiyettedir. Mâtürîdî'nin, maddenin en küçük yapı taşı olan cevherin bölünemeyeceği tartışmalarına girmemesi ve bu konuda bir görüş beyan etmemesi de muhtemelen bu probleme bakışında farklılık bulunmasıyla irtibatlıdır.

Mâtürîdî'nin cisimler hakkında benimsediği bazı görüşleri şöyledir: Çişim üç boyutlu, yönlü, sonlu ve sınırlı olan nesne demektir. Cisimler duyularla algılanmakla birlikte hava örneğinde olduğu gibi duyularla algılanamayanları da mevcuttur ve her cismin duyularla algılanması zorunlu değildir.⁴⁰ Cevheri aynı

37 Neseffî, *Tebssiratü'l-edille*, I, 44-45.

38 Neseffî, *Tebssiratü'l-edille*, I, 50-72.

39 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 33, 34.

40 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Editör: Bekir Topaloğlu, Tahkik eden: Ahmet Vanlıoğlu, İstanbul 2005, I, 300-301, XI, 207(Editör: Bekir Topaloğlu, Tahkik eden: Ali Haydar Ulusoy, İstanbul 2008).

olan topraktan ve bitkilerden farklı sebze ve meyvelerin meydana gelmesi örneğinde olduğu gibi tek cevherden farklı cisimlerin oluşması mümkündür.⁴¹ Cisimler, oluşumuna ilişkin özellikleri bünyesinde kuvve halinde barındırmaz. Çünkü hacminin birkaç katını bünyesinde bulundurması imkânsızdır.⁴²

2. Cansız ve Canlı Varlıkların Değişik Tabiatlarda Yaratılması

Mâtürîdî, ünlü Yunan düşünürü Aristo'ya ait "heyûlâ" teorisini benimseyenler (Ashâbu'l-heyûlâ) ile tabiatçı felsefeyi savunanları (Ashâbu't-tabâi' veya Tabâi'iyye) ve kümûn-zuhûr (veya kümûn-burûz) nazariyesini kabul edenleri eleştirirken maddeye ait özelliklerin temel maddede var olmasını ve bunların oluşum sürecinde ortaya çıkmasını imkânsız görmesine⁴³ rağmen melekler de dahil olmak üzere evrendeki canlı-cansız, maddî-rûhî bütün varlıkların belli tabiatlarda yaratıldığı görüşündedir. Ortada, canlısı ve cansızıyla birlikte evren farklı ve birbirine zıt tabiatlara sahip kılınan varlıklardan oluşmuştur, hatta evrende nesnelere yanı sıra iyi ve kötü tabiatla olan fiiller de vardır. Ona göre cansız varlıklardan ateşte yakma ve yukarıya doğru yükselme, buzda soğutma, taş ve toprakta aşağıya düşme, suda canlandırma, yemeklerde ve gıdalarda besleme, cansız varlıklarda hareketsizlik, taş ve demirdé suda batma, odunda ise suda batmama tabiatı vardır. Ayrıca cisimleri oluşturan cevherlerde zıt tabiatlar bir arada bulunmaktadır. Sözü edilen varlıklardaki bu tabiat kendiliğinden var değil Allah tarafından onlarda yaratılmıştır. Zirâ bunlar Allah tarafından yaratılmasaydı zıt tabiatlı cevherlerin bir cisimde toplanmayıp birbirinden uzaklaşması gerekirdi. Zıt tabiatlı cevherler bir cisimde toplandığına göre tabiatları hilafına bunları birleştiren bir bilgili varlık vardır, bu da Allah'tır. Mâtürîdî bu görüşlerini ifade derken doğrudan doğruya tab' tabâi' ve tabiat terimlerini kullanır.⁴⁴

Cansız varlıklar belli tabiatlarda yaratıldığı gibi canlı varlıklar da hayatlarını devam ettirmelerini ve kendilerine yönelik tehlikelerden korunmalarını sağlayan, bünyelerine yaralı ve elverişli olan davranışları gerçekleştirmelerine imkân veren

41 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Editör: Bekir Topaloğlu, Tahkik eden: Hatice Boynukalın, İstanbul 2006, VII,387, VIII (Editör :Bekir Topaloğlu Tahkik eden: Halil İbrahim Kaçar, İstanbul 2006, 145.

42 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 28, 62.

43 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 136, 174, 181.

44 Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, Tahkik eden: Fâtma Yusuf el-Haymî, Beyrut 2004, V, 432; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VII, 383, VIII, 20, 27, 321, IX, 404-405, XI, 226 (Editör: Bekir Topaloğlu Tahkik eden: Murat Sülün, İstanbul 2007), XII, 33-34 (Editör : Bekir Topaloğlu, Tahkik eden: Mustafa Yavuz, İstanbul 2008); a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 34, 42, 181, 218.

hazır bilgilerin yanı sıra belirli tabiatlara sahip kılınmıştır. Sözgelimi ördekler yüzme tabiatı sonucu suda yüzer, kuşlar da uçuş tabiatı sayesinde havada uçar. Ördekler yüzmek ve kuşlar da uçmakla ilgili bilgi ve vasıtalara doğuştan sahiptir. Diğer hayvanlarda da durum aynıdır.⁴⁵

Mâtürîdî evrendeki varlıkların en üstünü olarak gördüğü insanların, cansız varlıkların yanı sıra hayvanların tabiatından daha farklı bir tabiat taşımalarını bütün evrenin, zâtından dolayı bilgili ve güçlü olan Allah tarafından yaratıldığının bir kanıtı kabul eder.⁴⁶ Zirâ iyyinin iyiliğini ve kötünün kötülüğünü genel çerçevede bilme tabiatı bulunan akıl sadece insanda mevcuttur. Ona göre insan, iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış bilme tabiatı bulunan akla sahip kılınması sayesinde dinen sorumlu tutulmuştur.⁴⁷

İnsanda, zorunlu olarak bilmenin yanı sıra düşünüp akıl yürüterek bilgi üretme tabiatı bulunan akıl dışında değişik tabiatlar da vardır. Bunların bir kısmı maddî, bir kısmı da manevîdir. Acele etmek, usanmak, küçük bir sıkıntıya karşı sabırsız olmak, sevmek, acımak, bolluk ve rahatlığa meyiletmek, doğru sözün yalanlanmasına üzülmek, iyi ve güzel şeylerden hoşlanmak, yalandan ve kötü şeylerden nefret etmek, varlıklı olmayı arzulayıp darlıkta bulunmayı istememek, sıkıntı ve zorluklara tahammülsüzlük göstermek, güzel ve faydalı olan şeyleri isteyip zararlı ve çirkin şeylerden yüz çevirmek, lezzetli yiyeceklere ve keyif verici davranışlara temayüllü bulunmak, geçici dünya hayatı ve malını sevip ölümden hoşlanmamak, nefsanî arzulara uymak.

Görüldüğü gibi Allah, insanı, tutum ve davranışları üzerinde etkili olan farklı tabiatlarda yaratmış; bu tabiatlar karşısında ona iyi, faydalı ve doğru olan tutum ve davranışlarla kötü, zararlı ve yanlış olan tutum ve davranışları genel çerçevede tanınması için gerekli bilgileri üretme tabiatına sahip kılınan akli bahşetmiş, ancak akli bilgilerin öngördüğü tutum ve davranışları benimsemeyi veya reddetmeyi hür iradesine ve seçimine bırakmış, bu konuda onu yönlendirmek ve olumsuz tabiatlarının etkisinden kurtarıp akli teyit etmek amacıyla vahiyler de göndermiştir.⁴⁸

Mâtürîdî'ye göre insanın imtihanı, kötülüğe yönelmesine sebep teşkil eden tabiatları karşısında gerçekleri ve iyilikleri bilme tabiatında yaratılan aklının işaret ettiği ve vahiylerin önerdiği yoldan gitme iradesini gösterip göstermeyeceğini test etmekten ibarettir. Bunun için insan, tıpkı insanlardan uzaklaşma tabiatında yaratılan yabani hayvanların eğitilerek insanların hizmetine girdikleri gibi nefsanî

45 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 141-142.

46 Mâtürîdî, *Kuâbü't-Tevhîd*, s. 233.

47 Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 464-465.

arzularına karşı koymaya kendisini alıştırmalı, eğitmeli ve kötülüğe sevk eden tabiatların boyunduruğundan kurtulmayı başarmalıdır. Kısaca imtihanın anlamı budur. Mâtürîdî Kur'ân'da geçen "tab'-ı kulûb" mes'elesini de tabiatların varlığını benimseyen bakış açısından hareket ederek açıklamıştır. Ona göre tabir caizse sağlam tabiatı patolojik bir değişime uğramayan ve tabiatı tamamen değişim geçirmeyen hasta bünyelere ilaçların fayda vermesi gibi mânevî (zihnî) tabiatı bozulmayan insanlara aklî ve vahyî bilgiler etki edip onu imana ulaştırır, şayet manevî tabiatı bozulmuş ve inkâr etmek onda bir tabiat haline gelmişse, patolojik değişime uğrayan bünyelere ilaçların fayda vermediği gibi aklî ve vahyî bilgiler onun manevî tabiatını etkilemez, aksine inkârını artırır.⁴⁸

Mâtürîdî, bir taraftan Allah'ın insanda manevî tabiatlar yarattığını vurgularken diğer taraftan onun maddî bünyesini de belli tabiatlara sahip kıldığını söyler. İnsanın anne rahminde oluşumunu sağlayan "nutfe"de (erkeğin spermi ile aşılannmış kadın yumurtası) düzgün bir insan olma özellikleri yaratılmıştır. İnsanın eli alma ve tutma tabiatına sahip kılınmıştır; bu sebeple insan, eli vasıtasıyla görme ve duyma eylemlerini gerçekleştiremez, zirâ el bu eylemleri gerçekleştirecek bir tabiata sahip kılınmamıştır. Buna mukabil dil konuşma, göz görme ve kulak da duyma tabiatında yaratılmıştır. Diğer organların durumu da böyledir.⁴⁹

Ebû'l-Mu'in en-Neseî, Mâtürîdî'nin canlı ve cansız varlıkların belli tabiatlarda yaratıldığına ilişkin görüşünü aynen devam ettirmemiş, hatta Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin konuya dair düşüncelerinden etkilenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Neseî, ilacta hastaya fayda, zehirde ise zarar verme tabiatı bulunduğunu savunan görüşe karşı âdet teorisini benimseyip aslında ilaçta hastalığa karşı bir fayda, zehirde ise zarar verme tabiatı bulunmadığı, fayda ve zararı verenin Allah olduğu tezini kabul etmiş, ardından da tabiatçı felsefeyi kabul edenlerin itirazlarına Eş'arî'nin bu cevabı verdiğini nakledip aslında Mâtürîdî'nin ilacın fayda veren bir tabiatı bulunduğuna ilişkin görüşü benimsemediğini ve fakat yaptığı tartışmaların üslubu gereği muhaliflerin görüşlerini sanki kabul ediyormuş gibi davrandığını sözlerine eklemiştir. Ayrıca Neseî bilgi elde etmekte duyu organlarının fonksiyonları bulunmadığını ve meselâ görme organı olan gözün zorunlu bir şekilde görme fonksiyonunu gerçekleştirmediğini, aksine görme eyleminin doğrudan doğruya Allah'ın yaratması sonucu ortaya çıktığını söyleyerek bu alanda da âdet teorisinin geçerli olduğunu savunmuştur. Ona göre Allah'ın görme fiilini

48 Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 51, 90, 251, 295, 352, 509; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 255-256, 501-502, IV, 292-293, V, 51,195, VII, 322, VIII, 335, 345, X, 53, XI, 94-95, 170, XII, 240, XIII,154: a.mlf., *Kitâbü'l-Tevhid*, s. 352, 354-355.

49 Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, V, 195, 344; *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XII, 102.

yaratmaması halinde gözünde görme kusuru bulunmayan bir insanın nesnelere görmesi mümkün değildir. Nitekim Hz. Peygamber melekleri gördüğü halde gözlerinde görme kusuru olmamasına rağmen yanında bulunan sahabilerin melekleri görmemesini bunu kanıtlar. Ashâbın melekleri görmemesinin sebebi Allah'ın, ashâbın gözlerinde melekleri görme fiilini yaratmamasıdır.⁵⁰

Her ne kadar Mâtürîdî'nin, ilk bakışta bu görüşleri teyit edici mahiyette kabul edilebilecek bazı açıklamaları varsa⁵¹ da görüşlerinin genel çizgisi dikkate alındığı takdirde Neseî'nin, Mâtürîdî'nin konuya ilişkin görüşlerini isabetli olarak yorumladığını söylemek oldukça zordur. Zirâ Mâtürîdî açıkça tab' terimini kullanarak Allah'ın canlı-cansız bütün varlıkları belli tabiatlarda yarattığını vurgulamış ve bu tabiatların, nesnelere özlerinden (a'yân) kaynaklanmadığını belirtmiştir. Mâtürîdî bununla nesnelere belli tabiatlara kendiliklerinden sahip olmadığını, aksine belli tabiatları nesnelere Allah'ın yarattığını ve bu sayede onların bu tabiatlara kavuştuğunu anlatmak istemiştir. O, insanda konuşma kabiliyetini sağlayan dili bu konuda çarpıcı bir örnek olarak zikreder ve der ki: Konuşmak dil organının kendisinden kaynaklanan bir özellik değildir. Böyle olsaydı dil organına sahip bulunan bütün canlıların konuşabilmesi gerekirdi. Halbuki sadece insan dilinde konuşma kabiliyeti vardır. Bu da gösteriyor ki, dilin konuşma kabiliyeti kendiliğinden değil Allah'ın bu kabiliyeti onda yaratmasından ötürüdür. Allah, konuşmaya ihtiyaç duyan bir varlık olarak yarattığı insanın diline konuşma özelliği lütfetmiş, diğer canlıların diline ise lütfetmemiştir.⁵²

3. Varlıkların Yaratılmasında İlliyyet veya Sebep-Sonuç İlişkisi

Bilindiği gibi nedensellik anlamına gelen illiyyet, sebeple sonuç arasında zorunlu bir ilişkinin bulunduğunu ifade eden felsefî bir kavramdır. Mâtürîdî eserlerinde bu kavrama yer vermemekle birlikte illet, sebep-esbâb ve müsebbeb-müsebbebât (sonuçlar) tabirlerini sık sayılabilecek şekilde kullanır. Ona göre illet tabiri ile "zorunlu bir sonuç meydana getiren sebep" manası kast edilebileceği gibi "zorunlu bulunmayan bir sonucu var eden sebep" anlamına gelmesi de mümkündür.

Meselâ, "Allah evrenin illetidir" önermesi birinci anlamda kullanıldığı gibi ikinci anlamda da kullanılmıştır ve fakat birinci anlamda kullanılması yanlış, ikinci anlamda kullanılması ise doğrudur. Zirâ Allah evrenin var oluşunun zorunlu

50 Neseî, *Tebsiratü'l-edille*, I, 416-417, II, 739-740.

51 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 350, X, 185-186.

52 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XII, 102.

illeti olsaydı bu takdirde onunla türdaş, yani aynı tür bir varlık kategorisinde bulunması gerekirdi. Bu ise Allah hakkında imkânsızdır⁵³. Mâtürîdî sebebi şöyle tanımlar: “sebeup, amaçlanan sonuçlara götüren vasıtaadır”⁵⁴.

Mâtürîdî Allah'ın zâtından dolayı ilim, irâde, kudret ve yaratma v.b sıfatları bulunduğunu kabul eder ve bilmesi için bir sebebe muhtaç olmadığı gibi yaratması için de temel bir maddeye veya herhangi bir başka sebebe ihtiyaç duymaktan münezzehe olduğunu söyler. Ona göre Allah, evreni temel bir maddeden ve sebepler aracılığıyla değil aksine evreni “la şey’, lâ min şey’, lâ min asl”den, yani temel bir madde olmaksızın yoktan ve “bilâ sebeb, bilâ esbâb”, yani herhangi bir vasıta olmaksızın sadece “ol” diyerek yarattı⁵⁵. Allah, yaratırken sebeplere muhtaç olmaktan münezzehe bulunan yetkin bir zâttır, ancak böyle bir yaratma yalnızca Allah'a aittir ve bunu gerçekleştirmek onun açısından herhangi bir zorluk taşımaz: Meselâ, ölüden diriye, diriden de ölüyü yaratır. Yoktan ve sebepsiz yaratmayı inkâr etmek dünyada örneğini görmemekten kaynaklanmaktadır. Dünyada örneğinin görülmemesi bunun vuku bulmasını inkâr etmeyi gerektirmez. Sebepsiz yaratmak Allah'a ait bir nitelik olduğu içindir ki, peygamberler, Allah tarafından gönderilmiş elçi oldukları hep mucizelerle kanıtlanmış, bu bağlamda Hz. Dâvûd'a ateş olmadan demiri yumuşatma mucizesi verilmiştir.⁵⁶ Allah her şeyi dilediği gibi yaratabilir, meselâ kûmûn-zuhûr teorisini savunan bazı felsefecilerin kabul ettiği gibi önce evrenin aslını yaratır ve bu temel maddenin içinde, var olacak varlıkların özelliklerini zaman içinde ortaya çıkacak şekilde kuvve halinde yaratır; veya Ehl-i Tevhîd'in benimsediği gibi nesnelere özelliklerini kuvve halinde temel maddenin içinde yaratmadan ezelden takdir ederek var oluşu anında tekvîn (sıfatı) ile yaratır.⁵⁷

Bununla birlikte Allah, muhtaç olmadığı halde sebepler vasıtasıyla da yaratmış ve evreni yarattıktan sonra orada sebep-sonuç ilişkisine dayanan bir düzenleme yapmış, evrende vuku bulacak olan varlık ve olayları sebepler vasıtasıyla yaratma düzeni de kurmuştur. Nitekim Hz. Âdem'i toprak vasıtasıyla, soyunu ise erkeğin spermi ve dişinin yumurtası aracılığıyla yaratmış; yer küreyi dağlar aracılığıyla sabit hale getirmiş ve fakat yerin sabit hale getirilmesine dağların herhangi bir etkisi bulunmadan bunu gerçekleştirmiş; bitkileri de tohum, toprak ve

53 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 55.

54 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XIII, 54.

55 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 241; V, 157-158; VIII, 25; IX, 120-121; XI, 106,176,180, 215; XIII, 24.

56 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, X, 14; XI, 408.

57 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 98-99.

su vasıtasıyla var etmiştir. Her ne kadar bitkiler su ve toprak vasıtasıyla var oluyorsa da bizzat su ve toprak onları bitki haline getirmiyor, aksine Allah'ın lütfu sayesinde tatları değişik meyveler ve yiyecekler oluşuyor. Ancak Allah sebepler vasıtasıyla yaratırken de bu yaratmanın içinde sebepler olmadan da yaratabildiğini gösteren durumlar mevcuttur.

Meselâ, bitkileri tohumlar vasıtasıyla yaratmasına rağmen tohumların içinde yeşil bitkiler yoktur, onları kudretiyle yoktan yaratmaktadır. Aynı şekilde insanı önce topraktan yaratmış, sonra da nutfeden yaratmaktadır, fakat toprakta ve nutfede insanda bulunan unsurlar yoktur, bunları Allah kudretiyle yaratmaktadır. Ayrıca Allah, inkâr ve isyanı da âhiretteki azabın, iman ve itaati de âhiretteki sevabın sebebi kılmıştır. Böyle bir düzeni kurmasının amaç ve hikmeti hem varlığına ve birliğine dair deliller oluşturmak, hem de fiillerini yalnızca sebepler vasıtasıyla gerçekleştirebilen ve bir sebebe dayanmadan herhangi bir sonuç meydana getiremeyen insana bunu öğretmektir. Bu sayede insan sebep-sonuç ilişkisine bağlı düzeni görerek hayatını devam ettirmesini sağlayacak olan sebeplere başvurmasını öğrenir ve evrendeki varlık ve olayların işleyişine hakim kılınan yasaları keşfeder⁵⁸. Hattâ Yüce Allah belli sonuçlara ulaşması için gerekli sebeplere başvurmayı insana emretmiştir.

Sözgelimi Yüce Allah, herhangi bir vasıta kullanmadan müslümanlara yardım etmeye kâdir olduğu halde onlara sebeplere başvurmayı emretmiş, düşmana karşı askerî güç hazırlamayı farz kılmıştır. Çünkü dünyada her şeyi sebeplere bağlı kılmıştır Mâtürîdî'ye göre insanın bilgi edinmesi de sebep-sonuç ilişkisi düzeninde gerçekleşir. Nitekim o gözünden ve havadan gelen ışık sebebiyle görür, dil aracılığıyla konuşur ve akıl vasıtasıyla algılar. İnsan görme, konuşma ve algılamayı sağlayan sebebin mâhiyetini bilmesede bunlar duyuları aracılığıyla gerçekleşir⁵⁹.

Mâtürîdî Allah'ın evreni sebep-sonuç ilişkisi düzeninde yarattığını kabul etmekle birlikte sebeple sonuç arasında zorunlu bir ilişki bulunmadığını da vurgulamaktadır. Zirâ ona göre Allah sular üzerinde yarattığı dağların sarsılmaması ve sâbit hale gelmesi için, yer yüzünde, aşağıya doğru meyiletme tabiatında yarattığı toprak ve kayalardan dağlar yaratmıştır, fakat kara parçalarının sâbit hale gelmesinde dağların herhangi bir yardımı bulunmadığını belirtmiş; yine insanı nutfeden yaratmış ve onun ebeveyn vasıtasıyla üremesini sağlamıştır. Allah bunu alışılmış

58 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 287-288, 296; II, 282-283, 306, V, 8, 163, 300; VII, 384, VIII, 25, 138-139; X, 14; XI, 215, 270; XII, 303; XIII, 110.

59 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VI, 253; VII, 312; VIII, 350; IX, 78.

ve mûtâd hale dönüştürmüştür. Mâtürîdî böylece sebeplerin, Allah'ın fiillerini alışlagelen tarzda yürütmesine vasıta teşkil ettiğini ve görünen âdetin böyle vuku bulduğunu söylemiştir⁶⁰.

Mâtürîdî, sebeplerin varlığını ve nesnelerin belli tabiatlarda yaratıldığını belirtmesine rağmen sebeplerin ve tabiatların sonuçlar üzerindeki etkisini zayıflatıcı bir yaklaşımı benimsediği anlaşılmaktadır. Ancak niçin böyle bir yaklaşımı benimsediğinin ip uçlarını da vermektedir, o da şudur: İnsan, inkârcıların yaptığı gibi varlık ve olayların oluşmasında görünen sebeplere takılıp kalabilir. Oysa varlık ve olayları var oluşsal açıdan doğru bir şekilde yorumlayabilmek ve gerçeğe isabet edebilmek gerekir. Bunun için de sebep ve tabiatları var eden, bütün yetkinlikleri zatından olan bir yüce Yaratıcı'nın mevcut olması kaçınılmazdır, çünkü doğru bir akıl yürütmenin sonunda, evrenin var oluşuna dair bundan başka mantıklı bir açıklama yoktur. Bu sebeple insan, kalbini sebep ve tabiatlara değil bunları engin bilgi, hikmet ve kudretiyle yaratan Yüce Yaratıcı'ya bağlamalı, bu gerçekten gafil olmamalıdır. Zirâ bu gerçeği kavrayan mü'min sebeplere takılıp kalmaz, rızkını Allah'ın genişletip daralttığını kavrar, kendisini ve ihtiyaç duyduğu her türlü nimeti yaratan Allah'a teşekkür ederek secdeye kapanır, böylece teşekkür etmeyi bilen erdemli ve anlamlı bir varlık mertebesine yükselir; bu gerçeği görmeyen göremeyen-veya görmek istemeyen inkârcı ise sebep ve tabiatlara takılıp kalır, bunların ötesine geçemez, teşekkür etmeyi bilmeyen nankör ve var oluşunun anlamını kavrayamayan anlamsız bir varlık konumuna düşer⁶¹.

Ebü'l-Mu'in en-Neseî evrendeki varlıkların a'yân ve arazlardan ibaret olduğunu ve bunların Allah tarafından yaratıldığını kabul etmiş, varlık ve olayların oluşumunu da âdet teorisine göre açıklamıştır. O, a'yân ve a'râz teorisi yerine kümûn-zuhûr teorisi veya tabiatçı teoriyi kabul etmenin sonuçta Dehriyye'nin görüşlerini benimsemeyi kaçınılmaz kılacağını söylemiştir. Ona göre ilaç insandaki hastalığı iyileştiren, zehir de insanı hasta yapan bir sebep değildir. İlaç içtikten sonra insanı iyileştiren ve zehir içmesinin ardından onu hasta eden Allah'tır. Yani sağlığın sebebi ilaç, hastalığın sebebi de zehir değildir. Ne var ki, ilaç içmesinin ardından insanı sağlığına kavuşturması, zehir içtikten sonra insanı hasta yapması Allah'ın yürüttüğü bir âdettir, ilaç ve zehir olmadan da bunları gerçekleştirmesi mümkündür. Çünkü gerçekte insana fayda ve zarar veren (ed-Dârr, en-Nâfi') Allah'tır. Neseî, Mâtürîdî'nin de bu görüşte olduğunu söyler ve kanıt olarak da peynir yemesinin sağlığına zarar vereceği kendisine tavsiye edilen Hz. Ömer'den nakledilen şu sözü aktarır:

60 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 157, 287-288; IX, 33; XIII, 110.

61 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 405; XI, 142, 197.

“Eğer peynirin bana zarar vereceğini bilseydim ona ibadet ederdim”. Neseî'nin bu yaklaşımı büyük ölçüde Eş'ariyye'nin kurucusu olan Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin konuya ilişkin görüşleriyle büyük bir paralellik arz etmektedir. Nitekim tabiat ve illiyet konusunda şu görüşleri benimsemiştir: “Yaratılmış varlıkların hepsi herhangi bir sebebin zorunlu sonucu değil doğrudan doğruya Allah'ın iradesine göre yaratmasının bir sonucudur. Allah dilerse zerre miktarı yükü bulunan bir gemi batır, dilerse taşıma kapasitesinin üstünde bulunan kocaman bir dağ taşıyan gemi suda batmaz. Yine bunun gibi şarabın içen kişiye sarhoşluk vermesi, suyun içen insanın susuzluğunu gidermesi, ilacın insanı iyileştirmesi, ateşin yanıcı nesnelere yakması sahip oldukları tabiatların zorunlu bir sonucu değil Allah'ın bu sonuçları yaratmakta yürüttüğü âdetinin ve iradesinin zorunlu bir sonucudur. Çünkü yaratıklar bir sonucun sebebi ve fâili olamaz. Bütün yaratılmış varlıklar Allah tarafından dilediği şekilde yaratılmıştır⁶².”

Mâtürîdiyye Kelâm Okuluna önemli katkılar sağlayan Osmanlı âlimlerinden Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1687) ise Allah'ın, hikmetinin gereği olarak varlık ve olayları sebep-sonuç ilişkisi düzeninde yarattığının altını çizerek belli sonuçların meydana gelmesini belli sebeplere bağladığını ve bunu da ezeli ilmüne göre yaptığını belirtmiş, ancak sebeplerin sonuçları meydana getirebilmesi için Allah'ın kudretinin bunlar üzerindeki etkisinin kesilmediğinin de kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir. Beyâzîzâde, Eş'ariyye'ye bağlı kelâmcıların büyük çoğunluğunun belli sonuçların meydana gelmesinde sebeplerin etkisi bulunmadığını ileri sürmüştür. Halbuki ona göre böyle bir tabiat anlayışı aklî ve dînî delillere aykırıdır. Evrendeki varlıkların sebep-sonuç ilişkisi düzeni içinde yaratıldığını kabul etmek Allah'ın hikmet ve kudretini inkâr etmeye değil varlığını daha belirgin hale getirecek bir mahiyet arz eder⁶³.

Öyle anlaşılıyor ki, Mâtürîdî'nin tabiat ve illiyete dair görüşleri bazı ortak noktalar öne çıkarılarak genellikle Eş'ariyye anlayışına paralel bir şekilde yorumlanmış ve eserlerinde ısrarla üzerinde durduğu hususlar ihmal edilmiş veya göz ardı edilmiştir. Özellikle evrendeki varlıkların belli tabiatlarda yaratıldığına ve evrendeki işleyişin Allah tarafından belirlenen sebep-sonuç ilişkisi düzeninde gerçekleştiğine ilişkin görüşleri üzerinde durulmalı, yeni ilmî bilgilerin ışığında yorumlanmalı ve geliştirilmelidir. Din-bilim ilişkisinin sağlıklı bir zemine oturması açısından büyük bir önem arz eden illiyet ilkesine, ilmî bilgilerin verileri ışığında yeni bakışların yapılması kaçınılmazdır.

62 Neseî, *Tebîrâtü'l-edille*, I, 44-53; II, 556, 680-681, 739-741; İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâtü'l-Eş'arî*, nşr. Daniel Gimaret, Beyrut 1987, s. 282-283.

63 Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm*, Tahkîk eden: Yûsuf Abdurrezzâk, Kahire 1949, s. 278-280.

Kanaatime göre, kelâm tarihi geleneğinde kabul edildiği gibi din adına sebep-sonuç arasındaki ilişkinin zorunsuzluğunu savunmak yerine, elbette Allah'ın müdahalesine açık olan bir şekilde sebep-sonuç arasındaki ilişkinin zorunluluğunu benimsemek ilmî açıdan daha doğru görünmektedir. İslâm düşünürlerinden bu görüşü benimseyenler de vardır. Erken devir Sünnî kelâmcılardan Ebü'l Abbâs el-Kalânîsî (ö. IV/X yüzyıl) ve Mu'tezile'ye mensup kelâmcılardan Nazzâm (ö. 231/845), Zâhiriyye'ye bağlı kelâmcılardan İbn Hazm (ö. 456-1064), Selefîyye'nin önemli temsilcilerinden İbn Teymiyye (ö. 1328) ile öğrencisi İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 1350) gibi âlimler bunlardan bazılarıdır⁶⁴.

Esasen Teorik Fizik, Genetik Bilimi, Moleküler Biyoloji gibi bilim dallarını ilgilendiren bu konularda ilmî bilgilerin hızla geliştiğini dikkate almak gerekmektedir. Bu itibarla tarihte olduğu gibi günümüzde de fen bilimlerinin konusuna giren alanlarda din adına sepekülatif yorumlar yaparak din ile bilim arasında bir çatışma meydana getirecek tavırlardan kaçınmak gerekir. Bunun yerine, dinî metinleri yorumlarken ilmî bilgilerden yararlanmak ve bu veriler ışığında nasları açıklamak ilmî anlayışa daha uygun olduğu gibi dinin bilim karşısı görüşleri benimsediği imajını uyandıracak hatalara düşmeyi de engelleyecektir.

64 Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, II, 681; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Hazm (İtikadî Görüşleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1999, XX, 53; a.m.f., "İbn Kayyım el-Cevziyye (İtikadî Görüşleri)", *DİA*, İstanbul 1999, XX,124.